

*Vroeg-20e-eeuwse weergave van de Walpurgisnacht of de grote
heksensabbat (Uit Duistere sekten en Zwarte kunsten, 1978)*

Moderne Hekserij.

Op de grens tussen Mythe en Realiteit. De heks en de feministe⁽¹⁾

Ingrid Creten, licentiate geschiedenis KUL

Volgens een nog niet helemaal verdwenen volksgeloof is een heks een vrouw die door bemiddeling van boze machten, in het bijzonder de duivel, kwaad sticht en medemensen plaagt en (of) benadeelt. Vooral in de late middeleeuwen en in de zestiende en zeventiende eeuw heeft dit bijgeloof aanleiding gegeven tot georganiseerde heksenvervolgingen in West- en Midden-Europa. Dit artikel concentreert zich op een nieuw element binnen de geschiedenis van de hekserij, namelijk het ontstaan van de moderne hekserij of WICCA (afgeleid van het Engelse 'Wise-Craft', de 'Kunst der Wijzen' of 'The Craft of the Wise') en de band tussen de moderne hekserij en het feminisme.

Inleiding

"After so many centuries of hearing only one side of the Witchcraft story, it is time to enlarge on the other⁽²⁾".

De moderne hekserij is een product van onze tijd. In een eeuw waarin de gevestigde Kerken terrein verliezen en er ruimte vrijkomt voor nieuwe religies, profileert de WICCA zich als een neopaganistische natuurreligie met wortels in een ver verleden.

In een eerste deel van dit artikel gaan we in op de conceptualisering van de WICCA. Om de ontstaansgeschiedenis van de moderne hekserij en het ideeëngoed van de oprichters ten volle te vatten, dient men oog te hebben voor de voorlopers van de moderne hekserij. Zij waren

het immers die aan de wieg stonden van deze nieuwe religie. Het ontstaan van de moderne hekserij is te situeren in Groot-Britannië in de periode vlak voor het begin van de Tweede Wereldoorlog. De WICCA werd gepropageerd ten opzichte van de buitenwereld als *"the old religion in the new millenium"*.

"Al wat door mannen over vrouwen geschreven is, moet als verdacht worden beschouwd omdat ze zowel rechter als partij in het geschil zijn⁽³⁾".

Dit citaat van Poulain de La Barre, een zeventiende-eeuwse feministe, creëert een band tussen enerzijds het beeld van de heksenprocessen in de zestiende en zeventiende eeuw en anderzijds de idee dat de moderne heksen over de positie van de vrouw hebben. Het beeld van

INNOCENTIUS ·
OCTAVS · PONTIFEX ·
MAXIMVS · I · · H ·

*In 1484 verleende paus Innocentius VIII met zijn 'heksenbul' de inquisitie volmacht tot handelen
(Uit Heksen in de Zuidelijke Nederlanden, 16e-17e eeuw)*

de heks in de zestiende en zeventiende eeuw werd ontworpen door mannelijke inquisiteurs die aan de hand van procesverslagen het relaas deden van de heks. Dit heeft tot gevolg gehad dat het beeld dat wij hebben van deze vervolgingen, uitsluitend gebaseerd is op een eenzijdig relaas van de rechter in het geschil. De slachtoffers van de vervolgingen komen nergens rechtstreeks aan het woord, hun ervaringen kunnen slechts afgeleid worden uit verslagen opgesteld door derden⁽⁴⁾. Dit gevaar van een eenzijdige interpretatie en geschiedschrijving willen moderne heksen voorkomen. Vandaar dat zij zich keren tegen een patriarchale maatschappij waarin de mening van de man van doorslaggevend belang is. Zij werden hierin duidelijk beïnvloed door de tweede feministische golf die zorgde voor een verwijdering tussen de verschillende stromingen binnen de Wicca. In een tweede segment van dit artikel belichten we die verhouding tussen moderne hekserij en feminisme.

De conceptualisering van de moderne hekserij. Een overzicht van de hoogtepunten in de heksenvervolgingen van de Nieuwe Tijd

De oorsprong van hekserij ligt vermoedelijk in de verste tijden en de vermelding van hekserij duikt in alle religies ter wereld op. Vanaf de late Middeleeuwen (tussen 1330 en 1460) zijn de intellectualistische illusie van een universele duivelssamenzwering en de heks uit het Oud-Germaanse volksgeloof met elkaar versmolten, waaruit een nieuw type heks is voortgekomen⁽⁵⁾. In de vijftiende eeuw werd de beeldvorming van de heks voltooid en werden al de voornoemde elementen vermengd tot een demonologische mythe die tot het einde van de ze-

ventiende eeuw onuitroeibaar bleef. Hekserij was een culturele schepping van de sociale, geletterde, kerkelijke en wereldlijke elite⁽⁶⁾. De notie van hekserij drong slechts langzaam door tot de algemene denkwijze.

Omstreeks 1480 kreeg de theoretische onderbouw van de vervolging vaste vorm. Twee belangrijke teksten die als norm zouden gaan gelden legden de theorie van de vervolgingen vast. De ultieme aanzet kwam van paus Innocentius VIII. Hij vaardigde op 5 december 1484 een pauselijke 'heksenbul' uit, *Summis Desiderantibus Affectibus*. De paus verleende met deze bul de inquisitie een volmacht tot handelen. Het was de eerste maal dat er een officieel verband werd gelegd tussen de duivelse hekserij en de betoveringen, waardoor deze bul uit 1484 kan worden beschouwd als de legalisering van de heksenjacht⁽⁷⁾. De pauselijke bul werd opgenomen in het lugubere werk van de twee Duitse dominicanen, Jacob Sprenger en Heinrich Institoris. Door de publicatie in 1486-1487 van de *Malleus Maleficarum* of de *Heksenhamer* werd de weg vrijgemaakt voor de latere inquisitoriale praktijken van kerkelijke en wereldlijke inquisiteurs⁽⁸⁾. Tot in de zeventiende eeuw bleef dit handboek de basis van de heksenjacht. Het boek viseerde voornamelijk de vrouw, wat ook tot uiting kwam in de titel 'maleficarum'. De *Heksenhamer* wilde de 'maleficae', de kwaaddoensteren, verpletteren⁽⁹⁾. Het boek getuigde van een gruwelijke haat tegen de vrouw, de gevolgen bleven niet uit.

Eind vijftiende eeuw waren alle ingrediënten voor de heksenjacht aanwezig. De twee kritieke perioden van de heksenvervolgingen lagen tussen 1480-1520 en 1580-1670. Deze twee golven waren niet even groot en vonden in verschillende streken plaats. Eind vijftiende en begin zestiende eeuw bleef het aantal slachtoffers relatief beperkt. Tussen 1580 en 1670 was er in West-Europa geen sprake van een alge-

mene en voortdurende heksenmoord. De jacht laaide vaak plotseling op en was volkomen afhankelijk van de plaatselijke situatie of de persoonlijkheid van de rechter. De piek lag in het eerste kwart van de zeventiende eeuw, gevolgd door een heropflakking in de jaren 1640 en 1660. Eind zeventiende eeuw verdween het verschijnsel hekserij bijna volledig, maar dook terug op onder speciale plaatselijke omstandigheden.

De hedendaagse historici zijn zeer voorzichtig bij het bepalen van het aantal slachtoffers van de heksenjacht. Ze geven toe dat de vervolging wijdverbreid was, maar het effect ervan was niet zo diepgaand als vroeger wel werd beweerd. Ook hebben ze kunnen vaststellen dat het merendeel van de slachtoffers van de vervolgingen vrouwen geweest zijn. Gemiddeld vertegenwoordigden zij tachtig procent van de beschuldigten. Dit percentage kon variëren van streek tot streek. De vrouw was het grote slachtoffer van de golf van vervolgingen die Europa gedurende enkele eeuwen in zijn ban hield⁽¹⁰⁾.

Vanaf de achttiende eeuw stond de hekserij niet meer in een kwaad of satanisch daglicht. In cultureel opzicht verloor zij veel van haar aanzien en verviel tot een eenvoudig soort bijgeloof. In de achttiende eeuw verdween de hekserij langzaam uit de juridische praktijk van de westerse landen. Zij kreeg later wel een deel van haar verloren glorie terug door de romantiek en werd verheven tot een literair, schilderachtig of muzikaal motief⁽¹¹⁾. Maar toch, tot in de negentiende en zelfs tot in de twintigste eeuw werden nog verschillende heksen gelycht, gemolesteerd of uit hun woning verdreven. Het geloof in heksen en hun band met de duivel leeft nog altijd voort⁽¹²⁾.

Voorlopers van de moderne hekserij

In het meer open klimaat van het postreformatorische Europa en de Renaissance van de zeventiende en de achttiende eeuw groepeerden geestesverwanten zich tot magische genootschappen, zoals de Martinisten, de Illuminaten, de Rozekruisers en de vrijmetselaars. De oprichting van magische genootschappen gaf een nieuwe openheid aan, en hoewel de praktijken van de genootschappen geheim werden gehouden, was men op de hoogte van hun bestaan. Het occultisme werd de verzamelnaam voor de leerstellingen en praktijken van bepaalde personen en groepen die beweerden over een geheime leer of wetenschap te beschikken, alleen toegankelijk voor hun adepten of ingewijden⁽¹³⁾. Voor het eerst sinds vele eeuwen werden de magische kunsten in een georganiseerde vorm onderwezen. De belangstelling voor magie die door groeperingen uit de Engelse hogere kringen aan de dag werd gelegd, ging hand in hand met iets wat ook voor magie en de ontwikkeling van de moderne hekserij belangrijk was, namelijk de ontwikkeling van de historische wetenschap en de kennis van archeologie. De mogelijkheid buitenlandse reizen te maken, te danken aan een stabielere politieke situatie en materiële welvaart voor bepaalde standen, zorgde voor meer openheid ten opzichte van religieuze en magische gebruiken van het voorchristelijke tijdperk⁽¹⁴⁾.

In de negentiende eeuw kwam ook een kentering op gang waardoor het onvoorspelbare en het bovennatuurlijke weer op het voorplan traden. In de muziek en de literatuur brak een nieuwe stroming door die opeenvolgend 'Sturm und Drang' en Romantiek werd genoemd. Dichters als Keats, Shelley, Wordsworth en Coleridge richtten zich nadrukkelijk op de donkere en mysterieuze schimmenwereld die

De heksensabbat (Uit Alim, Procès des sorcières en Belgique, 1847)

zich achter of in de gewone werkelijkheid zou bevinden. Heksen, spoken, geesten en vampieren speelden de hoofdrol in de romans en verhalen van auteurs als Walter Scott, Mary Shelley en Edgar Allen Poe. De 'gothic revival' was een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan en de heroprichting van allerlei occulte scholen en stromingen waaronder de 'Hermetic Order of The Golden Dawn' of de Orde van de Gouden Dageraad.

Deze orde werd in 1887 opgericht uit onvrede met de vrijmetselaars en was geënt op de Roze-kruisers⁽¹⁵⁾. Tot 1892 werd in de 'Golden Dawn' uitsluitend theoretisch onderwijs gegeven. Pas daarna werden rituelen uitgewerkt waarin magie werd bedreven. De magie van de 'Hermetic Order of the Golden Dawn' trok vooral de aandacht vanwege de drang naar het romantisme, de interesse in een comparatieve religie en was vooral interessant voor diegenen die nood hadden aan een 'semi-wetenschappelijk' kader voor hun eigen spiritualiteit⁽¹⁶⁾. De magie voor de ingewijden van de Gouden Dageraad was niet alleen echt, maar ook van het allergrootste belang. De leden geloofden dat ze

konden ontsnappen aan de banden met de materiële wereld en naar het 'Licht gevoerd zouden worden' wanneer ze de leerstellingen van de Orde - afgeleid van mystieke geschriften uit de Griekse en Egyptische Oudheid - bestudeerden en de ingewikkelde rituelen uitvoerden. Zij geloofden dat mystieke krachten en bovennatuurlijke wezens in het universum aan het werk waren en dat geofende ingewijden deze krachten en gemeenschappen konden oproepen. Een van de merkwaardigste leden van de 'Order of the Golden Dawn' was Aleister Crowley, die ook op zichzelf een belangrijke betekenis voor het ontstaan van de Wicca had. De 'Golden Dawn'-rituelen zijn een voorbeeld geweest voor vele magische en mystieke ordes en groeperingen. Verschillende Wicca-rituelen, zoals het trekken van pentagrammen, zijn te herleiden tot standaardonderdelen van de 'Golden Dawn'-rituelen⁽¹⁷⁾.

Wanneer we het ontstaan van Wicca in een historisch kader willen plaatsen, kan de bijdrage van Charles G. Leland (°1824-†1903) onmogelijk over het hoofd worden gezien. Het

werk van Leland dat zozeer heeft bijgedragen tot de creatie van de 'WICCA Mythe' en de paganistische revival in het vóóroorlogse Engeland, verscheen in 1899 onder de titel *Aradia, or the gospel of the Witches*. Charles Godfrey Leland was een Amerikaans schrijver (van onder meer satirische geschriften en uiteenlopende werken zoals *Dainty Hints to Epicurean Smokers*, *The Algonquin Legends of New England* en *A Manual of Wood Carving*), occultist en amateur-volkskundige, die zich voornamelijk bezighield met het bestuderen van folkloristische verschijnselen⁽¹⁸⁾. In zijn belangrijkste en meest gelezen boek *Aradia, or the Gospel of the Witches*, stelde Leland dat hij tijdens zijn onderzoek naar de plaatselijke paganistische gebruiken in Noord-Italië een heksensamenkomst had ontdekt die behoorde tot een uitstervende religie waarin de Godinnen Aradia en Diana vereerd werden⁽¹⁹⁾. Hij baseerde zich hiervoor op een ontmoeting met de zogenaamde heks Maddalena. Leland beschreef al hoe hij in 1886 van haar te weten was gekomen dat er een manuscript zou bestaan dat de doctrines van de Italiaanse hekserij bevatte. Het lokale heksenboek *Aradia* bestond uit een reeks verhalen, spreuken en rituele teksten. Naast meer volkse gebruiken waren er ook merkwaardige passages in te vinden die mogelijk uit oudere Latijnse werken waren overgenomen. In de verhalen in het boek komt Diana ter sprake als de allereerste goddelijke en scheppende kracht en als 'Queen of the Witches'⁽²⁰⁾. Volgens de legende hadden Diana en haar broer-zoon Lucifer een dochter, Aradia, 'la prima strega', 'de eerste heks'. Aradia was aldus de vrouwelijke messias van de heksen. Zij werd door Diana naar de aarde gestuurd om er de armen en de onderdrukten te beschermen en om de kunsten van de hekserij aan de mensheid te leren. Leland benadrukte in *Aradia* het vrouwelijke als begin van het alles, als beschermster van de onder-

drukten. Het werk bevatte dus een verdoken vorm van politieke propaganda⁽²¹⁾. Deze benaderingswijze heeft een grote invloed gehad op de moderne feministische heksen.

De romantiek van Leland effende de weg voor het pseudo-wetenschappelijke werk van Murray, waarin de heksentradiitie werd gewapend met 'wetenschappelijk' bewijsmateriaal. Margaret A. Murray (°1863-†1963) was een controversiële Britse egyptologe, archeologe en antropologe, die met de publicatie van *The Witch-cult in Western Europe*, een golf van ongelooft en speculatie teweegbracht⁽²²⁾. Door de publicaties van Margaret Alice Murray werden de theorieën omtrent hekserij zoals deze werden voorgesteld bij Leland, verder uitgebouwd. Terwijl Leland zich uitsluitend begaf op het terrein van het fictieve en zijn werken slechts werden beschouwd als romantische, nostalgische hersenspinsels omtrent hekserij, begaf Murray zich op het domein van de wetenschap.

In *The Witch-Cult*, gepubliceerd in 1921, betwistte Murray de twee grote toen bestaande theorieën over hekserij. Aanhangers van de eerste theorie waren van mening dat hekserij nooit had bestaan en dat het een verzinsel was van de katholieke inquisitie om alle mogelijke vormen van heidens bijgeloof en ketterij te vernietigen. Ook deden zij de getuigenverlagen van veroordeelden af als getuigenissen afgenomen onder gruwelijke foltering. Daarom hadden deze verslagen geen enkel recht van bestaan en moesten ze worden beschouwd als onbetrouwbare voorstellingen van ontoerekeningsvatbare personen die onder dwang allerlei voorgedrukte verklaringen beaamden en later ook ondertekenden. In principe kon de verdachte niet meer dan drie keer worden gefolterd en moest tussen deze foltering een dag zitten. Deze onderbreking diende niet om de beschuldigde te laten recupereren, maar om

het lijden te verlengen: de verdachte kreeg de tijd om angst voor herhaling te voelen. De bij foltering verkregen bekentenissen moesten onder gewone omstandigheden worden herhaald om geldig te zijn, meestal de ochtend na de foltering. Indien de beschuldigde zijn verklaringen introk, begon de foltering opnieuw. De beschuldigden bekenden dan ook meestal, omdat het rechterlijk apparaat elke weerstand de kop indrukte. Dikwijls spanden de rechters en de aanklagers samen en moest de verdachte gedurende lange tijd in een smerige gevangenis verblijven, waar hij steeds weer werd ondervraagd en gefolterd. Een laatste foltersessie was nodig om de zogenaamde medeplichtigen te laten noemen. Dan kon de rechter nieuwe onderzoeken inlassen. Het is geen wonder dat hekserij op deze manier een soort van epidemie kon worden⁽²³⁾. Een tweede stroming, meer katholiek getint, geloofde in datgene wat uit de getuigenissen naar voren kwam⁽²⁴⁾. De aanhangers van deze theorie bouwden voort op de theorieën van de grote inquisiteurs zoals Jean Bodin en de Lancre. Zij waren van mening dat er in de Middeleeuwen wel degelijk een satansverering bestond, die meer ondergronds opereerde en het daglicht schuwde, aangezien de bewijzen daarvan duidelijk aanwezig waren in de procesverslagen⁽²⁵⁾. Murray reageerde dan ook tegen deze auteurs en inquisiteurs⁽²⁶⁾.

Murray ging met de vorige theorieën de dialoog aan omtrent het al dan niet bestaan van heksen, over de mogelijkheid dat er iets bestond als hekserij en de band met de duivel, en over de mensen die werden veroordeeld tijdens de grote heksenjacht, of zij al of niet heksen waren en behoorden tot een heksentraditie. Zij boog zich tijdens haar onderzoek over de oude heksenprocessen en vanuit de analyse die zij daarop baseerde, kwam zij tot de vaststelling dat hekserij terugging tot het vóórchristelijke

Europa en zelfs tot de paleolithische tijd. Murray noemde hekserij in haar boek de 'Dianic Cult', omdat heksen naast de Gehoornde God de Godin Diana zouden hebben aanbeden. Ze verwees hiervoor onder meer naar de *Canon Episcopi*, een kerkelijk decreet uit de tiende eeuw van Regino van Prüm, de aartsbisschop van Trier, die zich baseerde op een Karolingische wettekst. In de *Canon Episcopi* was sprake van boosaardige vrouwen die door Satan werden bezeten en 's nachts met de Romeinse godin Diana door de lucht vlogen. Diana had te maken met de maan, water en vochtige plekken, zij was de godin-moeder en de vroedvrouw en werd zo sterk met hekserij verbonden, dat sommige deskundigen haar 'de godin van de heksen' noemden⁽²⁷⁾. De moderne feministische stroming, Dianic, nam deze benaming van Murray over⁽²⁸⁾. Haar onderzoek resulteerde in het in 1931 gepubliceerde boek *The God of the Witches*⁽²⁹⁾.

Het werk van Margaret Murray is zwaar onder vuur genomen. Als voornaamste argument wijst men op het feit dat Murray zonder enige vorm van kritisch onderzoek de getuigenissen uit de procesdocumenten als relevante ooggetuigenissenverslagen heeft overgenomen en hierop haar theorie verder heeft uitgebouwd. De oorsprong van deze getuigenissen zou ook toe te schrijven kunnen zijn aan de folteringen en de wanhoop van de slachtoffers die met het tekenen van de verslagen verlost hoopten te worden van de gruwelijke praktijken. Indien dit het geval zou geweest zijn, zoals ook wordt geopperd door diegenen die niet geloven in het bestaan van hekserij in de Middeleeuwen, dan is Murray's theorie volkomen foutief. Dit is dan ook de mening van historicus Van Hemelrijck die de theorieën van Murray verwerpt als onaanvaardbare hypothesen⁽³⁰⁾. Ook Dr. Rossell Hope Robbins, een prominent kenner van de middeleeuwse heksenvervolgingen, wees meermaals

**lesbiennes betoog
tegen art. 372 bis:
tegen diskriminatie van
homoseks**

5 mei 1979 a'pen

LIEVER HEKS - LINKS LESBIES KOLLEKTIEF

sv. h. hegean. pva part arthurfaan 10 gent

druk goff gent

ontwerp sv

Affiche van Liever Heks, een linkse lesbiengroep uit Gent, 1979

op het gevaar waarmee vroeg-twintigste-eeuwse geleerden te maken kregen. Zij namen de beweringen van heksen, verkregen in de folterkamer, maar al te vaak zonder meer als werkelijkheid aan⁽³¹⁾. Deze beweringen impliceerden zeer zeker niet dat er sprake zou zijn van een georganiseerde paganistische religie, of dat deze religie universeel vertegenwoordigd zou zijn in West-Europa⁽³²⁾.

Hoewel vanuit wetenschappelijke hoek allerlei steekhoudende argumenten naar voren werden gebracht die Murray's theorieën bekritiseerden, hebben haar ideeën binnen heksenkringen nog niet aan invloed ingeboet⁽³³⁾. Het grote belang van *The Witch-Cult in Western-Europe* en *The God of the Witches*, schuilt niet zozeer in de wetenschappelijke noodzaak om de aangebrachte stellingen te funderen of te ontkrachten. Zoals reeds werd aangehaald, doet de wetenschappelijke relevantie weinig ter zake bij hedendaagse heksen. De invloed van Murray moet vooral gesitueerd worden op het gebied van het geloof in de 'Wicca Mythe'. Door het wetenschappelijke profiel van Murray kreeg het werk waarin zij haar eigen visie ten opzichte van hekserij profileerde, een geloofwaardig tintje. Haar gedachtegoed kon op velerlei manieren worden geïnterpreteerd en gebruikt door aanhangers en tegenstanders.

Hekserij in de Nieuwste Tijd: een nieuwe religieuze beweging

Het paradoxale aan Wicca is het feit dat enerzijds de aanhangers van de religie geloven en menen dat zij een cultus belijden waarvan de wortels in een vóórchristelijk tijdperk moeten worden gezocht en dat anderzijds de Wicca in sociologische middelen wordt gerekend tot de nieuwe religieuze bewegingen. Een algemene definitie van de moderne hekserij blijkt dan

ook geen sinecure te zijn. Wat vast staat is dat de moderne hekserij een natuurreligie is, waarin de aanbidding van de God en de Godin centraal staat. Wicca is ontstaan aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in Engeland en werd van daaruit verspreid over Amerika en Continentaal Europa.

Wicca als neopaganistische religie is een 'invented tradition' toegeschreven aan één stichter, één leider, namelijk Gerald Gardner (1884-1964). Ten eerste werd Wicca beschouwd als de terugkeer naar een voorchristelijke levenswijze; de romantisering van de Oudheid stond voor de neopaganisten dan ook centraal. Ten tweede is de Wicca ook een occulte en eclectische beweging waarin elementen uit de vrijmetselarijen, de reeds vermelde 'Hermetic Order of the Golden Dawn' en de werken van goochelaar en occultist Aleister Crowley werden verwerkt.

De Wicca kreeg voet aan de grond in de Verenigde Staten vanaf de late jaren '60, toen nieuwe sociale en politieke bewegingen - onder meer ecologische en feministische - radicale wijzigingen aanbrachten in het Amerikaanse maatschappelijke landschap. De Wicca trachtte dan ook een bevredigende morele orde te construeren met inbegrip van het respect voor de Aarde, het feminisme, de raciale gelijkheid en de culturele diversiteit en een alternatief te bieden voor de allesverslindende consumptie-maatschappij.

Centraal in het wereldbeeld van de moderne heks staan de God en de Godin. Zij vormen een polariteit van elkaar aanvullende tegenpolen en staan buiten en binnen de wereld. Deze polariteit houdt een cyclus in stand waarop de vruchtbaarheid van de hele kosmos berust⁽³⁴⁾ en die gesymboliseerd wordt door 'The Wheel of the Year'⁽³⁵⁾. De God- en de Godinfiguur binnen Wicca hebben een totaal ander aanzien dan de God van de joden, christenen en islamieten. De God is niet alleen mannelijk

maar heeft ook een tegenhanger gevonden in de Godin. De God en de Godin zijn uiterlijk vertegenwoordigd in de natuur, maar maken ook immanent deel uit van de WICCA. Hiermee wordt bedoeld dat elk individu een mannelijke kant of animus en een vrouwelijke kant of anima heeft. WICCA tracht beide kanten van de eigen persoonlijkheid met elkaar te verzoenen en in evenwicht te brengen. De polariteit wordt in de praktijk gebracht door de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen te beklemtonen⁽³⁶⁾. WICCA poneert zichzelf tegenover de godsdiensten waar de mannelijke God zich plaatst boven de mensen en geen deel uitmaakt van het dagelijkse leven. WICCA klaagt de hedendaagse patriarchale maatschappij aan en wil komen tot een verandering van de maatschappij zowel op ecologisch als op sociaal niveau. De God van het patriarchaat wordt verweten zich te buiten te gaan aan 'power-over'-dominatie: "*For power-over is the power of the gun and the bomb, the power of annihilation that backs up all the institutions of domination*"⁽³⁷⁾. WICCA wil komen tot 'power-from-within' en probeert dit tot uitdrukking te laten komen in de immanente vertegenwoordiging van de God en de Godin in elk individu.

Moderne hekserij is geen dogmatiserende religie. Het staat elke beoefenaar vrij om de religie in te vullen en te beleven op persoonlijke wijze⁽³⁸⁾. WICCA kent vele vormen en varianten, het is dan ook onmogelijk om een algemeen geldende definitie te geven waarin elke WICCA zijn eigen traditie zal herkennen. Toch blijken er een aantal elementen te zijn die steeds terugkeren. De moderne heksen zoeken namelijk hun inspiratie in voorchristelijke religies, cultussen en mysteries. Heksen vatten het woord religie, waaronder zij WICCA verstaan, zeer ruim op. Zij verwijzen hiervoor naar de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse 'religare', wat 'verbinden' betekent en volgens hen

wijst op de band tussen mens en universum. Het resultaat van de zoektocht van de nieuwe heksen is een eclectische ritualiteit die elementen bevat uit Keltische, Germaanse, Griekse, Egyptische en Sumerische godsdiensten. De rituelen appeleren aan een drang naar romantiek (vervlogen nostalgische gedachten), fantasie, ecologisch bewustzijn, zelfontplooiing en spiritualiteit⁽³⁹⁾. De natuur speelt een heel belangrijke rol binnen de religie. Magnus, een Nederlandse heks, zegt hierover: "*Het enige heilige boek van de heks is de natuur, een boek dat niet door mensen geschreven kan worden. De enige religie die niet aan slijtage onderhevig is, is de natuur-religie*" [...] *De natuur is voor WICCA's de manifestatie van het goddelijke*"⁽⁴⁰⁾. WICCA's van over de hele wereld vieren de acht jaarfeesten of sabbats en de volle manen of esbats. Deze vieringen verbinden zij met agrarische gebruiken, overblijfselen van een paganistische religie. Het paganisme, afgeleid van het Latijnse 'pagan' (vertaling: 'boer' of 'van het land'), kan worden beschouwd als een boeren- of natuurgeloof. De acht sabbats, naar zij geloven, vallen samen met de ontwikkelingen en evoluties in de natuur. Deze verbondenheid met de natuur en de verantwoordelijkheid die de moderne heksen voelen ten opzichte van de Aarde (Gaia, Moeder Godin), worden door alle auteurs zeer sterk benadrukt.

Voor vele opponenten van de WICCA-beweging schuilt het gevaar in de vereenzelviging van de neopaganistische WICCA en de Frans-Latijnse WICCA of de neogotische hekserij. Het satanisme en de moderne hekserij werden reeds ten tijde van Gardner met elkaar in verband gebracht. Hoewel er overeenkomsten zijn tussen de beide stromingen dient hun verschil te worden benadrukt. Moderne hekserij is geen equivalent van het satanisme of het luciferianisme.

Moderne hekserij en feminisme

In de beginperiode van de religie, van 1939 tot 1964, werden de man-vrouw-verhoudingen binnen WICCA vooral door de visie van Gerald Gardner gestileerd. Hij had in de beginfase een eerder dominante macho-mannelijke visie, waarbij de rol van de vrouw binnen de religie beperkt werd tot het bijwonen van de rituelen in functie van het behagen van de mannelijke aanwezigen. Deze houding ten opzichte van de vrouw werd door vele leden van de religie gecontesteerd en moest wijken voor een meer democratische inbreng van de vrouw. Toch hield deze verandering geen fundamentele aanpassing van de religie aan de veranderende maatschappelijke positie van de vrouw in.

Dé ommekeer kwam er als een gevolg van de tweede feministische golf, waarbij de nieuwe religieuze beweging door de ideeën en eisen van het feminisme beïnvloed werd. De tweede emancipatiegolf situeerde zich in het verlengde van een aantal belangrijke maatschappelijke veranderingen en protestbewegingen op het einde van de jaren '60. De welvaart van de 'golden sixties' bracht voor iedereen meer materiële mogelijkheden mee. In het algemeen groeide een soort liberalisering in alle opzichten. De traditionele waardenschaal, die aan de heersende moraal en religie refereerde, verloor aan spankracht. Ook werden de individualisering van het leven, de aandacht voor de individuele vrijheid en de zelfverwezenlijking steeds groter. Dit had ook tot gevolg dat de secularisering en de ontkerkelijking toenamen. In dit kader dienen we de volgende ontwikkelingen binnen het feminisme en de WICCA te situeren⁽⁴¹⁾.

De invloed van het feminisme op de moderne hekserij leidde tot een afscheuring begin jaren '70 binnen WICCA, met aan de ene kant de

traditionele WICCA en aan de andere de creatie van feministisch gezinde 'covens' (vergaderingen van heksen). Ook binnen de moderne hekserij werd namelijk het debat gevoerd omtrent de invulling van het genderbegrip in de maatschappij en in de religie⁽⁴²⁾. Het debat fixeerde zich binnen hekserijmiddens op diegenen die seksuele polariteit zagen als centrale idee, de traditionele WICCA's, en diegenen die de seksuele polariteit ontkenden en seksualiteit beschouwden als een sociale constructie, met name de feministische hekserij⁽⁴³⁾.

De traditionele WICCA behoudt het principe van de polariteit, de God en de Godin die aan elkaar gelijkwaardig zijn en elkaar aanvullen. De 'Dianics', behorende tot de meest radicale vleugel van de feministische moderne hekserij, verwerpen het principe van de polariteit vertegenwoordigd door de God en de Godin. Ze houden het enkel op het vrouwelijke en de verering van de Godin, zonder de God. De traditionele WICCA beschouwt de Godin als een symbool van de vrouwelijke levenskrachten, die in samenwerking met de God een evenwicht creëren en zorgen voor harmonie in de wereld. Volgens de 'Dianics' is de Godin het symbool van politiek bewustzijn, dat kan leiden tot een omverwerping van het patriarchaat. Zij is het symbool van de bevrijding van het mannelijke principe en de man⁽⁴⁴⁾.

In de feministische moderne hekserij vertegenwoordigt de Godin de 'empowerment of women'. De vrouwen verkondigen hun eigen spiritualiteit in eigen termen, als reactie tegen het gewicht en de traditie van het eeuwenoude patriarchaat.

De 'Dianic Witchcraft' dient echter niet te worden beschouwd als een variant in de hekserij losstaand van de moderne hekserij of de WICCA. Deze stroming behoort wel degelijk tot de WICCA en heeft een aantal elementen van de gardneriaanse hekserij overgenomen.

Affiche van Beekst, 1980. Deze Gentse homogroep gebruikte het beeld van de heks omdat er in oude ketterijen een verbondenheid bestond tussen heksen en 'sodomieten' tegen mannen en hun macht

In vele opzichten komen de 'Dianic'-rituelen overeen met die van de gardneriaanse hekserij. Er worden acht jaarfeesten en dertien volle manen gevierd, en er wordt een cirkel getrokken bij het uitvoeren van rituelen, waarbij de vier wachttorens worden aangeroepen, die de vier windrichtingen en de vier elementen vertegenwoordigen. Allerlei gebruiken en uitdrukkingen uit het gardneriaanse *Book of Shadows* zoals: 'sabbats', 'esbats', 'blessed be' en 'so mote it be' zijn door de 'Dianics' overgenomen. Tussen de traditionele WICCA en de 'Dianics' situeren zich de liberaal feministische WICCA's. Deze heksen zijn niet zo radicaal als de 'Dianics', maar werden wel door het feminisme beïnvloed. De liberaal feministische heksen sluiten de mannen in tegenstelling tot de 'Dianics' niet van deelname aan de rituelen en de 'covens' uit. Verschillende mannen en vrouwen worden aangetrokken tot de feministische WICCA omwille van de afwijzing van het patriërchaat. Binnen de liberale feministische WICCA wordt de figuur van de Gehoornde God niet afgewezen en genegeerd. De Godin vertegenwoordigt de idee van de vrouwelijke kracht en de Gehoornde God biedt een alternatief niet-dominant mannelijk beeld, wat volgens de heksen nodig is om de patriarchale maatschappij te veranderen⁽⁴⁵⁾.

De invloed van de hekserij op het feminisme.

"Beeft, beeft, de heksen zijn weergekeerd!"

De heropleving van het geloof in de heks en in de heks als een spiritueel en politiek strijdwapen bleef niet alleen beperkt tot enkele marginale ideologische groeperingen binnen de maatschappij, maar trok ook de aandacht van het feminisme. Het beeld van de heks als sterke

vrouw bood een alternatief voor een verstikkend-patriërchale, stereotiepe opvatting van het vrouwzijn. In de tweede feministische golf heeft het begrip heks een historische, politieke en symbolische betekenis gekregen. De vrouwenbeweging gebruikte het, vooral vanaf de jaren '70, in positieve zin in de strijd tegen afhankelijkheid, bestaande normen en waarden en de voor vrouwen gevaarlijke situaties in de huidige samenlevingen en godsdiensten. In liederen, literatuur en studies werd direct of indirect verwezen naar de heksenvervolgingen uit de zestiende en de zeventiende eeuw. In het gebruik van het beeld van de heks lag ook een verwijzing naar de geschiedenis en tradities van vrouwen, die door de patriarchale cultuur, religie en geschiedschrijving vernietigd, vervalst en onzichtbaar gemaakt werden⁽⁴⁶⁾.

Naast de heksen zijn nog verscheidene historische figuren opnieuw symbool van strijdbare vrouwen geworden, onder wie de kenus, de spinsters en de godinnen⁽⁴⁷⁾.

Vele hedendaagse heksen en feministische vrouwen knopen aan bij het beeld van de middeleeuwse heks omdat voor hen 'heks' een herontdekking van eigen krachten en mogelijkheden betekent, die men met de heksenvervolgingen heeft trachten uit te roeien. De negatieve geladenheid van het woord heks hoort erbij. Volgens deze vrouwen klopt dit met de realiteit waarin het bestaan als vrouw in zijn totaliteit negatief wordt beoordeeld. Zij maken de vergelijking met de onderdrukte, vervolgte heks van toen en de vrouw van nu⁽⁴⁸⁾. De heks wordt in deze context een boegbeeld van het feminisme in de strijd tegen de onderdrukking. De link tussen het feminisme en het beeld van de heks als strijdbare vrouw dook voor het eerst op tijdens verschillende acties in Italië in 1977 als reactie op een verkrachting van een jong meisje. Het meisje stierf aan de verwondingen opgelopen tijdens de verkrachting. Het misdrijf

was gepleegd door een groep jongemannen, die voor hun daden een minimale straf kregen opgelegd. Diezelfde nacht trokken de vrouwen door de straten van Rome en scandeerden de kreet: "Beeft, beeft, de heksen zijn weergekeerd!" Schattingen van het precieze aantal vrouwen varieerden rond de honderdduizend. De vrouwen reageerden voornamelijk tegen het geweld veroorzaakt door de man en tegen de Italiaanse abortuswet.

Het begrip 'heks' vond zeer snel zijn weg binnen de Duitse vrouwenbeweging. In 1977 en in 1978 vonden de eerste demonstraties plaats tijdens de Walpurgisnacht, de nacht van 30 april op 1 mei. Van het vroegere vruchtbaarheidsfeest werd getracht een vrouwenfeest te maken. Walpurgis werd in de historische heksenprocessen beschouwd als het tijdstip waarop de heksen op bezems naar de Blocksberg vlogen en er de sabbat hielden.

Deze heksenbijeenkomst werd door de vrouwenbeweging op een voor de vrouw positieve wijze ingevuld. In Hamburg, Berlijn, Frankfurt en München werd in die nacht gedemonstreerd met leuzen en spandoeken: "De vrouwen heroveren de nacht [...]". Deze ontwikkeling luidde een nieuwe evolutie van de Duitse vrouwenbeweging in. Sinds 1978 is het zwaartepunt van de acties verlegd. Voor vele vrouwen ging het niet langer om de strijd tegen benadelingen als lage lonen of de paragraaf over abortus - "Wij zijn baas in eigen buik!" - zoals in de beginfase van het protest. Het ging niet meer om het doel 'gelijke rechten': de heks werd het nieuwe ideaal, en het haar gedane onrecht werd geprojecteerd op de onderdrukte positie van de vrouw⁽⁴⁹⁾.

Deze nieuwe ideeën vonden ook weerklank binnen het Belgische feminisme en dan meer specifiek binnen de radicale stromingen van

het links-lesbianisme. Een voorbeeld van deze nieuwe ontwikkelingen is de Gentse lesbienegroep Liever Heks. De keuze van de groepsnaam in de late jaren '70 duidt op de heropleving van de heks als ideaalbeeld binnen het feminisme alsook binnen het lesbianisme. De Gentse lesbiennes verzetten zich evenals de WICCA's en feministische heksen tegen de heteronorm. Het patriarchaat had te lang de maatschappij bepaald en diende dan ook herzien te worden. Het lesbianisme was voor deze vrouwen zoals voor de 'Dianics' een emotionele en politieke keuze: "Tegelijkertijd is het ook een politieke keuze: ons feminisme is een feminisme dat voor vrouwen kiest. We weigeren nog affectie te geven aan mannen zolang ze zich niet zelf emanciperen. Bij vrouwen voelen we ons emotioneel en politiek goed, met hen vrijen we dus"⁽⁵⁰⁾.

De lesbiennes streefden niet naar integratie in de heteromaatschappij: "Wij willen een afbraak van de heteronorm, van het patriarchaat, zodat vrouwen ongestoord lesbisch kunnen zijn, zodat vrouwen zich eindelijk eens volledig kunnen ontplooien. In een maatschappij waarin deze dingen niet gerealiseerd zijn, kunnen wij niet leven"⁽⁵¹⁾. Dit citaat uit het artikel *De heksen zijn terug*, opgenomen in het tijdschrift *Heksenvoer* wijst op de invloed van het begrip heks en het hieraan gekoppelde gedachtegoed. Het artikel verscheen in 1979, nauwelijks twee jaar na de demonstratie in Italië en een jaar na de betogingen in Duitsland.

In 1977 werden voor het eerst in Nederland heksennachten georganiseerd met leuzen als: "Vrouwen eisen de nacht terug" en "Beeft en vreest, de heksen zijn terug", duidelijk naar analogie met de gebeurtenissen in de rest van Europa. De demonstraties in Nederland waren een protest tegen het lichamelijke en seksuele geweld en een aanklacht aan het adres van de rechtspraak, de overheid en de hulpverlening. De acties hadden grote invloed op de organisatie

van de autonome vrouwenhulpverlening en de veranderingen in de rechtspraak. Toen in de jaren '70 aan de Nederlandse universiteiten de afdeling Vrouwenstudies ontstond, eisten de vrouwen het recht op eigen onderzoek en stelden de seksistische vooronderstellingen in de wetenschappen en de 'objectieve' onderzoeksmethoden aan de kaak. Vanuit deze vrouwenstrijd kregen heksen een actuele betekenis. Vrouwen op diverse universiteiten en instituten organiseerden heksencolleges, waarin verschillende onderwerpen strijdbaar en wetenschappelijk aan de orde werden gesteld⁽⁵²⁾.

Er is niet alleen sprake van een wederzijdse beïnvloeding tussen het feminisme en de moderne feministische heksen. Beide traden reeds veelvuldig met elkaar in dialoog en ondernamen concrete acties op domeinen die hun beide aanbelangden. Dit kwam onder meer tot uiting in een ritueel dat werd opgesteld door de heks Starhawk in samenspraak met enkele andere vrouwen. Het maakte deel uit van een bijeenkomst rond geweld en pornografie, met als thema "*Take Back the Night!*". De conferentie vond plaats in november 1978 in San Francisco en werd bijgewoond door zowel heksen als gewone vrouwen. Het thema refereerde duidelijk aan de acties ondernomen in Europa door diverse vrouwenbewegingen.

Heksen hielden ook tal van protestacties in Europa. Greenham Common, het steunpunt van de Verenigde Staten in Engeland, waar atoomwapens werden opgeslagen, werd door een groep vrouwen als actieterrein uitgekozen. Ze hadden een blokkade, een politieke actie georganiseerd, met als doel de aandacht te vestigen op de opgeslagen atoomwapens⁽⁵³⁾. Gelijkaardige rituelen vonden plaats in Seneca Falls in de Verenigde Staten, waar ook kruisraketten stonden gestationeerd⁽⁵⁴⁾.

Het belang van de moderne heksen op wereldschaal

Speelt het fin de siècle-gevoel de moderne heksen ook parten en wordt zij begeistert door alternatieve zienswijzen die haar een tijdelijke bevrediging kunnen schenken? Het aantal volgelingen van een nieuwe religieuze beweging is praktisch onmogelijk vast te stellen. Evenals de gevestigde Kerken hebben de meeste religieuze bewegingen verschillende niveaus van lidmaatschap. Dit kan uiteenlopen van een volledige 'betrekking' (de titel van priester na de inwijding in WICCA) tot een periferie van sympathisanten. Het is onmogelijk om een schatting te maken van de voltijdse leden van de moderne hekserij. Tien-duizenden hebben waarschijnlijk belangstelling voor hekserij, astrologie, het lezen van de tarot en zullen misschien een korte cursus, workshop of seminarie hebben gevolgd in een WICCA-centrum. Deze geïnteresseerden dienen gerekend te worden tot de concentrische kringen rond het centrum van de erkende 'coven'-structuren. Zij zijn hoogstwaarschijnlijk 'papieren' leden van de religie, omdat zij bijvoorbeeld op een mailinglijst van de beweging staan, maar verder geen activiteit ontplooiën.

Opmerkelijk is dat, behalve hun wederzijdse neiging de ledentallen in bepaalde gevallen te overdrijven, er weinig is dat nieuwe religieuze bewegingen en hun tegenstanders bindt⁽⁵⁵⁾. Voor de opponenten van de WICCA-beweging is de inflatie van het ledencijfer interessant om aldus te wijzen op het vermeende gevaar van de beweging. Sommige feministen erkennen daarentegen de intrinsieke waarden van deze wel zeer alternatieve beweging met haar uiteenlopende kwaliteiten en impulsen voor de verdere uitbouw en verdieping van het feministische bewustzijn.

"Open de deur, de deur die geen sleutel heeft, de deur van dromen waardoor men komt tot u"⁽⁵⁶⁾.

- (1) I. CRETEN, *Moderne hekserij. Op de grens tussen Mythe en Realiteit. Verkennend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de moderne hekserij en naar de band tussen de moderne hekserij en het feminisme*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1997.
- (2) R. BUCKLAND, *Witchcraft from the inside. Origins of the fastest growing religious movement in America*, Minnesota, 1995, p. XIII.
- (3) Geciteerd in S. DE BEAUVOIR, *De tweede sekse*, Bijleveld, Utrecht, 1979, p. 17.
- (4) De belangrijkste bronnen om de heksenvervolgingen te reconstrueren zijn de gerechtelijke bronnen die de verschillende fasen in de gerechtelijke procedure weergeven en werden opgesteld door de rechterlijke instanties. Primaire bronnen, met name egodocumenten van vervolgd heksen, zijn eerder sporadisch. Meer specifieke informatie hieromtrent vindt men in: F. VAN HEMELRYCK, *Heksenprocessen in de Nederlanden*, Leuven, 1982.
- (5) In West- en Centraal-Europa is het imago van de heks op twee verschillende manieren tot stand gekomen. Vooreerst stamt de idee van de verandering in een dier, de rit door de lucht en het kwaad doen (maleficium) uit een oeroud volksgeloof (gegroeid uit Germaanse en Keltische elementen). De afschrikwekkende voorbeelden waarmee de volksverhalen werden gestoffeerd, gingen terug op heel oude legenden en bepaalden het beeld van de middel-eeuwers. In: J.-M. SALLMANN, *Heksen en hekserij*, Antwerpen, 1991, pp. 26-27. Ten tweede is de theologie verantwoordelijk voor het creëren van de band tussen de duivel en de heks en de interrelatie hekserij-ketterij. Het geloof in een sekte duivelaanbidders, het cliché dat door de geestelijkheid werd gebruikt, is reeds vanaf de elfde eeuw aantoonbaar. De geestelijkheid probeerde op deze wijze de dissidenten (joden, waldenzen, fraticelli enz.) bij het publiek in een slecht daglicht te stellen. Er doken thema's op als de aanbedding van de duivel, afkeer van de christelijke religie, de zwarte mis, de rituele moord, kannibalisme en seksuele losbandigheid, kortom het beeld van een anti-religie. J.-M. SALLMANN, *Heksen en hekserij*, pp. 23-24.
- (6) K. THOMAS, *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England*, Middlesex, 1973, p. 543.
- (7) J.-M. SALLMANN, *Heksen en hekserij*, p. 32.
- (8) J. HANSEN, Der Malleus maleficarum, seine Druckausgaben und die gefälschte Kölner Approbation von J. 1487. In: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XVII(1898), pp. 140-141; H. INSTITORIS en J. SPRENGER, *Le marteau des sorcières*, Parijs: Armand Danet, 1973, p. 44.
- (9) A. ROECK, Hekserij, vroeger en nu. In: S. TOP (ed.), *Handelingen van het zesde LVV-Symposium over Hekserij en bijgeloof vroeger en nu, Vol. 5, Ethnologia Flandrica*, Leuven, 1988, pp. 16-17 en R. VERBANCK, *Heksen onder de hamer: de gedachtenwereld van de vijftiende eeuw in de Malleus Maleficarum*, Bredene, 1984, pp. 12-38.
- (10) F. VAN HEMELRIJCK, *Heksenprocessen in de Zuidelijke Nederlanden*, p. 157.
- (11) J.-M. SALLMANN, *Heksen en hekserij*, p. 125.
- (12) *Hekserij, vroeger en nu*, pp. 20-33. In dit artikel werden hedendaagse volksverhalen opgetekend, waaruit blijkt dat het geloof in hekserij nog lang niet uitgestorven is.
- (13) Occultisme, *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, XVII (1990), p. 329.
- (14) V. CROWLEY, *Hekserij. Een oude leer voor de nieuwe tijd*, Utrecht, 1990, pp. 43-45.
- (15) J.W. BAKER, White Witches: Historic Fact and Romantic Fantasy. In: J.R. LEWIS (ed.), *Magical Religion and Modern Witchcraft*, Albany, 1996, p. 176.
- (16) K. IN 'T VEN, *Moderne Hekserij. Verkennend onderzoek naar de WICCA-beweging in Nederland*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1992, p. 36.
- (17) A. IVAKHIV, The Resurgence of Magical Religion as a Response to the Crisis of Modernity: A Post-modern Depth Psychological Perspective. In: J.R. LEWIS (ed.), *Magical [...]*, pp. 249-251.
- (18) R. BUCKLAND, *Witchcraft from the Inside*, p. 93.
- (19) K. IN 'T VEN, *Moderne Hekserij. Verkennend [...]*, pp. 35-36.
- (20) S. DE RAEDT-VAN WIEN, *Abraxas. Alles over Satan en het satanisme*, Antwerpen, 1997, p. 74.
- (21) Citaat: "It is (Aradia) [...], somewhat warped from political propaganda". In R. BUCKLAND, *Witchcraft from [...]*, p. 94.
- (22) R. BUCKLAND, *Witchcraft from [...]*, p. 95.
- (23) J.-M. SALLMANN, *Heksen en hekserij*, pp. 74-76.
- (24) M. ADLER, *Drawing Down the Moon: Witches, Druids, Goddess-Worshippers and Other Pagans in America Today*, Boston, 1986, p. 47.
- (25) Een voorbeeld van deze houding ten opzichte van de inquisitie en de heksenjacht vinden we terug bij de 'fantasierijke' Montague Summers. H. KRAMER en J. SPRENGER, *Malleus maleficarum*. Montague Summers (ed.), Londen, 1971 geciteerd in: R. VERBANCK, *Heksen onder de hamer: de gedachtenwereld van de vijftiende eeuw in de Malleus Maleficarum*, Bredene, 1984, p. 8 en p. 28.
- (26) M.A. MURRAY, *The God of the Witches*, London, 1970, pp. 80-81.
- (27) J.-M. SALLMANN, *Heksen en hekserij*, pp. 27-29.
- (28) K. IN 'T VEN, *Moderne Hekserij*, pp. 44-45.
- (29) M.A. MURRAY, *The God of the Witches*.
- (30) F. VAN HEMELRIJCK, *Heksenprocessen in de Nederlanden*, pp. 118 en 193-194.
- (31) J. DE ZUTTER, *De Schaduw van de Maan*, p. 41.

- (32) C. HOLE, *Witchcraft in England*, Londen, 1990, p. 36: "Nevertheless, it is difficult to conceive how any organised and active pagan cult could, in fact, have survived practically unchanged, against the opposition of Church and State, from pre-Christian times down to the eve of the eighteenth century. Nor does there really seem to be sufficient evidence that it actually did so. If some witches confessed to alien worship, the majority did not [...] The performance of time-honoured fertility rites did not necessarily mean that the performer was a conscious follower of the older gods, though it did usually mean that he or she was sharing in something frowned upon by the Church for moral or doctrinal reasons".
- (33) G. GRAICHEN, *De Nieuwe Heksen*, Baarn, 1987, p. 26. Dat Murray wel degelijk invloed uitoefende op het ontstaan van WICCA, blijkt uit een fragment uit de beschrijvende definitie van het woord heks in de *Meyers Lexicon* van 1974: "In de Angelsaksische landen kan een herleving van het heksengeloof worden geconstateerd. De 'heksensekte' rond Margaret A. Murray beweert een continuïteit te hebben van oude buitenchristelijke geheime culten tot in het heden."
- (34) K. LANKESTER en J. LANKESTER, *De kringloop van het leven, WICCA de oude religie*, Hollandscheveld, 1996, pp. 25-26.
- (35) STARHAWK, *The Spiral Dance. A Rebirth of the Ancient religion of the great Goddess*, New York, 1989, pp. 181-196.
- (36) MAGNUS, *Ik ben een heks. WICCA, een natuurreligie voor Nu en Morgen*, Alkmaar, 1990, p. 25.
- (37) STARHAWK, *Dreaming the Dark. Magic, Sex and Politics*, Boston, 1988, p. 5.
- (38) MAGNUS, *Ik ben een heks [...]*, p. 18.
- (39) J. DE ZUTTER, *In de Schaduw van de Maan. Moderne heksery in Europa*, Antwerpen, 1994, pp. 15-16.
- (40) MAGNUS, *Ik ben een heks [...]*, p. 51.
- (41) X, Een antropologische visie op vrouwen en mannen in onze samenleving. Verkenning en oriëntatie. In: *Leuvense Perspectieven*, oktober 1993, pp. 221-222.
- (42) H. D'ANCONA, A. KLOOSTERMAN, e.a. (ed.), *Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z*, Utrecht, 1989, pp. 341-342. Er is een onderscheid tussen de biologische sekse en de gender of sekse-identiteit. Terwijl sekse duidt op de lichamelijke verschijningsvorm, verwijst gender naar het geheel van sociale, culturele en psychologische constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid waar iemand via de socialisatie vertrouwd mee wordt gemaakt. Gender is dan de mate waarin iemand zichzelf beleeft als zijnde van een bepaalde sekse. De sekse-identiteit komt tot stand in wisselwerking met de omgeving. Wat verstaan wordt onder man- of vrouw-zijn in psychologische zin is bovendien afhankelijk van de cultuur waarin men opgroeit.
- (43) S. GREENWOOD, The British Occult Subculture: Beyond Good and Evil? In: LEWIS (ed.), *Magical Religion and Modern Witchcraft*, Albany, 1996, p. 290: "The debate has reached its most ecrimonious level between traditional and Dianic Witchcraft, whose practitioners are often radical lesbians".
- (44) S. GREENWOOD, *The British [...]*, p. 292.
- (45) S. GREENWOOD, *The British [...]*, p. 292.
- (46) *Vrouwenlexicon*, p. 163.
- (47) *Vrouwenlexicon*, p. 367.
- (48) G. GRAICHEN, *De Nieuwe heksen*, pp. 147-148.
- (49) G. GRAICHEN, *De Nieuwe heksen*, pp. 42-43 en p. 18.
- (50) L. DE GENDT, *Lesbiennegroepen in Vlaanderen tussen 1974 en 1994. Lesbiennes, thuis in (w)elke beweging?* KUL, licentiaatsverhandeling, 1995, p. 87. Citaat uit het pamflet *Liever Heks*.
- (51) L. DE GENDT, *Lesbiennegroepen in Vlaanderen [...]*, p. 88.
- (52) H. D'ANCONA, A. KLOOSTERMAN, e.a. (ed.), *Vrouwenlexicon [...]*, p. 163.
- (53) G. GRAICHEN, *De Nieuwe heksen*, p. 64.
- (54) G. GRAICHEN, *De Nieuwe heksen*, p. 126.
- (55) E. BARKER en R. SINGELENBERG, *Nieuwe Religieuze Bewegingen. Een praktische inleiding*, Kampen, 1996, pp. 138-140.
- (56) CROWLEY, *Hekserij*, p. 54.